

Manuscrise românești inedite din biblioteca mănăstirii Noul Neamț (secolul al XIX-lea)

Am cercetat în ultimii ani cartea manuscrisă ce provine din bibliotecile mănăstirilor Neamț și Noul Neamț, urmărind evoluția activităților cărturărești și reconstituirea patrimoniului literar din cele două lăcașuri pe parcursul existenței lor până la sfârșitul secolului al XIX-lea.¹ Pe această cale am avut posibilitatea să depistăm un număr considerabil de surse literare inedite, să identificăm cărți puse în valoare anterior, dar al căror loc de păstrare nu se mai cunoștea de la o vreme, și totodată să dezvăluim aspecte noi în activitățile culturale nemțene. În aceeași categorie de evaluări se înscriu și materialele din a doua jumătate a secolului al XIX-lea de la mănăstirea Noul Neamț, la care ne vom referi în continuare.

Vorbind însă de patrimoniul de carte din Basarabia, nu putem trece cu vederea faptul că dintre bibliotecile mănăstirești, constituite de-a lungul vremii în acest străvechi spațiu geografic românesc, a supraviețuit numai una, cea de la Noul Neamț. Frumoase biblioteci au avut și cele 40 de mănăstiri și schituri ce funcționau aici înainte de 1812.² Anumite cărți de la Căpriană, Condrița, Hârbovăț, Saharna etc. s-au semnalat încă din secolul al XIX-lea sau la începutul acestui secol.³ Investigații mult mai ample s-au întreprins în perioada anilor 1918-1940, când, prin eforturile cercetătorilor Șt. Ciobanu, Șt. Berechet, C. Tomescu, P. Constantinescu-Iași, dar mai cu seamă ale neobositului P. Mihail, s-au descoperit multe manuscrise și tipărituri.⁴ O bogată colecție de cărți se afla, de asemenea, la Muzeul Societății Istoric-Arheologice Bisericești de la Casa Eparhială din Chișinău.⁵ Dar, din toate acestea, în prezent se păstrează la Chișinău numai 20 de manuscrise și aproximativ 300 de cărți tipărite, ce nu depășesc în genere secolele XVIII și XIX.⁶ Pe de altă parte, numeroase obiecte de artă, documente și cărți de valoare se află acum în diverse colecții din Rusia și Ucraina, fiind înstrăinate în timpul ocupației rusești de după 1812 de persoane oficiale și particulare. Dispunem de mărturii documentare privitoare la transferuri substanțiale de manuscrise din mănăstirile basarabene către Academia Duhovnicească din Kiev.⁷ Totuși, după cum rezultă din documentele de la Arhiva Națională a Moldovei, o parte însemnată din patrimoniul de carte din Basarabia a fost nimicită și acest act de vandalism s-a petrecut în perioada sovietică de după 1945.⁸

Dispărută până nu demult se considera și Biblioteca de la Noul Neamț⁹, pe care am descoperit-o întâmplător în depozitele Arhivei Naționale a Moldovei, unde a stat neinventariată din 1962, adică mai bine de 20 de ani. În urma cercetării materialelor, am publicat în 1989 un catalog cu descrierile a 143 de manuscrise de limbă

slavonă și română din secolele XIV-XIX.¹⁰ Dintre acestea anterior se cunoșteau 25 de manuscrise slavone din descrierea lui A.I. Iațimirski, apărută la Moscova în 1898.¹¹ Cele 100 de cărți în limba română din secolele XVIII și XIX se pot considera însă aproape în întregime inedite, deoarece doar câteva dintre ele au fost menționate în lucrările lui A.I. Iațimirski¹² sau se cunosc din variantele prelucrate de alți autori.¹³ O bună parte dintre aceste manuscrise sunt scrieri istorice alcătuite de duhovnicul Andronic (1820-1893), cărturar de la Neamț și în același timp unul dintre întemeietorii mănăstirii Noul Neamț în Basarabia. Pentru a ne înlesni prezentarea activităților literare desfășurate aici, vom aminti pe scurt evenimentele ce au condus la întemeierea acestui lăcaș în 1864, evenimente ce au fost interpretate din mai multe unghiuri de vedere.

Astfel, o dată cu secularizarea averilor mănăstirești în 1859, Neamțul, una dintre cele mai înstărite mănăstiri din Moldova, rămâne practic fără mijloace de existență, cu aproape 2.000 de viețuitori ce-i avea la acea dată. Pe de altă parte, reformele bisericești, introduse tot atunci, prevedeau modificări radicale în rânduielile monahale și acestea au trezit nemulțumiri și disensiuni între călugări. Printre adepții vechilor rânduieli, păstrate la Neamț din vremea starețului Paisie Velickovski, s-a situat și duhovnicul Andronic, fost paracleziarh al mănăstirii (adică cel ce avea grijă de respectarea tipicului). După exilarea starețului Gherasim și a altor membri ai soborului, Andronic se simțea nesigur de soarta sa. În această stare de tensiune, vine către sfârșitul anului 1860 știrea că vechilul Neamțului în Basarabia, Teofan Cristea (1812-1884), a obținut câștig de cauză în procesul de mai multe decenii cu autoritățile rusești pentru moșiile Chițcani și Copanca.¹⁴ Relativul succes al lui Teofan Cristea s-a datorat în principiu faptului că, în documentele înaintate instanțelor de la Sankt-Petersburg în 1860, el a alăturat și proiectul de întemeiere a unei mănăstiri pentru călugării nemțeni ce intenționau să-și continue viața monahală după rânduielile vechi. Se pare că procedeul ales de Teofan Cristea era unica modalitate de a redobândi aceste pământuri de la autoritățile rusești de atunci.

În următorii 2-3 ani, au venit în Basarabia 32 de călugări nemțeni, între care și duhovnicul Andronic. Oficial, mănăstirea a fost inaugurată la 13 ianuarie 1864 în satul Chițcani, lângă Tighina, și în următoarele trei decenii a fost diriguată mai întâi de către ieromonahul Teofan, apoi de ieroschimonahul Andronic. Multe și vitrege s-au dovedit a fi situațiile prin care au trecut călugării nemțeni în Basarabia aflată sub ocupație străină, reușind totuși, prin credință neștrămutată, să se afirme asemenea unor martiri, să rămână stăpâni pe pământurile strămoșesti și să promoveze și în aceste condiții tradițiile culturale și cărturărești ale românilor. Reprezentativă este în această privință activitatea duhovnicului Andronic.

Antrenat în toate lucrările ce țineau de amenajarea mănăstirii, el s-a ocupat însă mai mult de acoperirea necesităților spirituale ale călugărilor. La cele aproximativ 30 de manuscrise slavone din secolele XIV-XIX, pe care le-a adus în 1861 din Biblioteca mănăstirii Neamț¹⁵, a căutat să obțină în anii următori importante donații de cărți de la Mitropolia Moldovei¹⁶, de la diferite mănăstiri și schituri românești, precum și de la persoane particulare¹⁷, ca să formeze în scurt timp, la Noul Neamț, cea mai mare bibliotecă mănăstirească din Basarabia. În 1884, aici se aflau 146 de manuscrise din secolele XIV-XIX și 2272 de cărți tipărite, dintre care nu lipseau și

cele mai vechi tipărituri românești.¹⁸ Era, după afirmația cercetătorului P. Constantinescu-Iași, una din puținele comori de acest fel pe care le posedă Basarabia.¹⁹

Peste 40 de manuscrise din Biblioteca de la Noul Neamț aparțin duhovnicului Andronic, reprezentând problematica preocupărilor sale literare în Basarabia.²⁰ O bună parte dintre ele sunt continuări ale temelor istorice abordate de el în timpul activității de la mănăstirea Neamț. Prima lucrare asupra căreia revine Andronic în Basarabia este *Istoria mănăstirilor Neamțul și Secul*. Vom observa însă că în studiile apărute până acum paternitatea asupra *Istoriei mănăstirilor Neamțul și Secul* este împărțită între duhovnicul Andronic, arhimandritul Augustin, cu starețul Gherasim și arhierul Narcis Crețulescu.²¹ Mărturii documentare în măsură să clarifice problema paternității acestei lucrări sunt aduse de Andronic în prefața la varianta din 10 volume, finisată în 1887, unde se argumentează etapele de elaborare și necesitatea revenirii la același subiect.²²

La baza întocmirii *Istoriei*, după cum arată Andronic, s-a aflat porunca mitropolitului Sofronie Miclescu, prin care, la începutul anului 1857, se cerea starețului Gherasim de la Neamț să trimită la Mitropolie „istorie, atât pentru începutul a acestor sfinte monastiri, precum și pentru toți părinții igumeni și stareți, care au ocărmit soborul fraților în iale de la întemeierea lor și până în acel an...”. Cu asemenea dovezi documentare mitropolitul Sofronie urma să apere drepturile mănăstirii Neamț în Divanul *ad-hoc*, convocat la Focșani în problema secularizării. Dar la adunarea soborului de preoți de la Neamț s-a constatat că, în afară de *Istoria* pentru sfîntirea soborniceștii biserici, scrisă de mitropolitul Teoctist, și *Istorie pentru sfînta și făcătoarea de minuni icoană (...), a mitropolitului Gheorghie*, altă lucrare nu exista la acea dată, ceea ce l-a făcut pe starețul Gherasim să remarce: „Luați seamă, părinți duhovnici, că numai cu atîta știință este rușine a ne arăta atâtea călugări pentru niște monastiri așa de mari și vechi...”

Văzând că nimeni nu propune nici o soluție, Andronic a cerut binecuvîntarea starețului să scrie el această istorie, pe cât se va pricepe. În termenul stabilit, a alcătuit o variantă scurtă: *Istoria sfîntelor monastiri Neamțul și Secul, adunată în scurt în anul 1857, martie în 20 zile*, ce s-a tipărit atunci în mănăstire împreună cu celelalte două scrieri referitoare la Neamț și s-au trimis la Mitropolie. Andronic arată în continuare că în același an a scris încă o variantă, mai desfășurată, în conformitate cu cerințele Mitropoliei. Acest text cuprinde: *Istorie pentru sfînta monastire a Neamțului de la începuturi până în 1779, Istorie pentru sfînta monastire a Secului* (din 1560 până în 1775), evenimentele ulterioare fiind prezentate prin stareții ce au condus ambele mănăstiri din 1779 până în 1857. Un spațiu larg este rezervat *Vieții starețului Paisie*, despre care se arată că a fost alcătuită în baza scrierilor lui Platon și a lui Isaac Dascălul. Am identificat această variantă originală a duhovnicului Andronic în manuscrisul nr. 154 din Biblioteca mănăstirii Neamț, care conține însă pe filele 1-5 o însemnare suspectă despre alcătuirea cărții de un oarecare Augustin, autointitulat arhimandrit²³, împreună cu starețul Gherasim, între anii 1852 și 1856. Dar dacă luăm aminte la circumstanțele ce au condus la alcătuirea acestei lucrări și la însăși opinia starețului Gherasim, care, altminteri, nu ar fi întârziat să-și prezinte contribuția, descoperim falsul conținut al însemnării menționate, dar luată drept veridică de către cercetătorul D. Zamfirescu.²⁴

După venirea sa în Basarabia, Andronic caută să-și reconstituie textul *Istoriei mănăstirilor Neamțul și Secul*, deoarece variantele din 1857 rămăseseră la Neamț. Între 1862 și 1864, el alcătuiește încă o variantă, a treia, cu o expunere mai largă a evenimentelor, divizată în 6 cărți. Aceste manuscrise, după cum se menționează în aceeași prefață din 1887, au fost donate mănăstirii Neamț în 1877²⁵, fiindcă la acea dată el se afla într-o etapă avansată la scrierea ultimei variante a aceleiași lucrări, a patra. Drept motiv de revenire la tema respectivă a servit apariția *Calendarului antic pe anul 1863*, publicat la București de Grigorie Musceleanu, unde stareții de la Neamț, Paisie Velicikovski și Ilarie, precum și mitropolitul Moldovei, Sofronie Miclescu, sunt prezentați într-o viziune defavorabilă, ceea ce îl determină pe Andronic să le ia apărarea și să dezvăluie și mai amplu meritul personalităților ieșite din sânul celor două mănăstiri în istoria bisericii și a culturii române. Astfel, duhovnicul Andronic își argumentează el însuși paternitatea asupra celor 4 variante ale *Istoriei mănăstirilor Neamțul și Secul*. Cercetarea tuturor manuscriselor nemțene ne permite să susținem, de asemenea, că varianta arhiepiscopului Narcis Crețulescu²⁶ nu este un text original, ci mai degrabă o prelucrare din anii 1888-1904 după varianta lui Andronic din anii 1862-1864.

În cele 10 volume ale *Istoriei mănăstirilor Neamțul și Secul* din fondul Bibliotecii de la Noul Neamț, Andronic prezintă materialul după aceleași criterii ca și în variantele anterioare, completându-l substanțial cu numeroase documente citate integral și comentarii, așa încât ultimul text depășește 2.000 de file. Pe lângă impunătoarea informație documentară referitoare la activitatea de o jumătate de mileniu a mănăstirii Neamț, precum și a mănăstirii Secu timp de trei secole, împreună cu toate schiturile lor, atestăm totodată și o vastă categorie de materiale suplimentare. Bunăoară, în volumele 3-5, consacrate în întregime vieții și activității starețului Paisie, Andronic adună cel mai mare compendiu de lucrări și documente legate de preocupările literare din acea perioadă, între care am depistat câteva scrisori inedite, publicând recent două dintre ele.²⁷ Din categoria materialelor suplimentare fac parte și volumele 8 și 9, în care descoperim, pe de o parte, o statistică riguroasă a situației economice a mănăstirii la 1859, în preajma secularizării, iar pe de altă parte, tipicul rânduielilor la oficierea serviciului divin și la sărbători. Convins că o dată cu introducerea reformelor multe lucruri se vor schimba, iar tradițiile vechi vor fi cu timpul date uitării, Andronic caută să lase viitorilor călugări nemțeni „știință lămurită asupra mănăstirii” atât în privința averilor ei, cât și a ritualurilor. Intenționa să scrie tipicul de la Neamț pentru întregul an, cunoscându-l cu toate subtilitățile de pe timpurile când fusese paracleziarh, dar reușește să realizeze numai o singură lună, septembrie, arătând că i-ar trebui câțiva ani ca să finalizeze o asemenea lucrare. Totuși, și în aceste împrejurări, nu trece cu vederea și descrie ritualurile ce se țineau la Neamț cu prilejul sărbătoririi hramului bisericii la Înălțarea Domnului.

Privită în ansamblu, în retrospectiva celor patru variante ale sale, cu alte manuscrise adiacente aceleiași tematici din creația lui Andronic²⁸, *Istoria mănăstirilor Neamțul și Secul* poate fi numită pe drept cuvânt o operă de excepție între scrierile de acest gen. După numărul de surse utilizate (acte și hrisoave domnești, letopisețe și cronici, însemnări istorice din manuscrise, inscripții murale și tombale, po-

melnice și legende ce au circulat de-a lungul timpului în mediul monahal etc.), descoperite de Andronic în arhiva și biblioteca mănăstirii Neamț înaintea altor cercetători, această lucrare reprezintă un izvor nesecat de informații în diverse probleme privitoare la cele două mănăstiri și la schiturile lor. Totuși, mulțimea argumentelor nu compensează lipsa de experiență în domeniul istoriografiei, ceea ce nu-i permite lui Andronic să aprecieze la justa valoare anumite evenimente și fapte, lăsându-le în seama cercetătorilor viitori. Atenuant în această privință este și faptul că el scrie în baza notițelor adunate în perioada activității sale la Neamț, neavând posibilitatea să verifice de acum în Basarabia multe surse după original.

La Noul Neamț Andronic revine și asupra altor lucrări elaborate înainte de 1861. Așa, de exemplu, în 1869 lucrează la amplificarea *Istoriei cuprinzătoare de științi în scurt pentru căle monastiri și schituri de monahi și monahini s-au întemeiat prin toată lumea*. Scrisă într-o primă variantă prin 1857²⁹, ea va fi completată cu multe date documentare despre cele 624 de așezăminte monahale din întreaga lume și 168 de mănăstiri și schituri românești.³⁰ Tot în Basarabia va relua varianta preliminară a scrierii sale *Începutul creștinătății și a ierarhiei în Moldova*, publicată la Neamț în 1857, după cum se menționează în inventarul Bibliotecii de la Noul Neamț³¹, într-o variantă mult mai cuprinzătoare definitivată în 1872³². Descrierea evenimentelor începe din perioada dacică și merge până în anul 1865, un spațiu larg rezervându-se evenimentelor mai importante din istoria Moldovei și personalităților bisericești, mitropoliți și episcopi.

Printre operele concepute de Andronic în Basarabia se află o lucrare teologică de mari proporții – un *Sinaxar*, bazat pe minecele grecești, românești și slavone, unde un loc considerabil îl ocupă creațiile teologice destinate citirilor pentru fiecare zi, după pomenirea sfinților respectivi. Originalitatea *Sinaxarului* constă în aceea că alcătuitorul introduce în calitate de texte de citire operele sfinților părinți din *Filocalia* grecească, texte ce s-au tradus în limba română o dată cu versiunea slavonă a starețului Paisie Velickovski, rămânând însă mult timp needitate. Duhoinicul Andronic este primul cărturar care încearcă să popularizeze asemenea creații de exegeză teologică într-o lucrare de tip *Sinaxar* sau *Prolog*, deci pentru un cerc de cititori mult mai larg decât cel strict monahal. Tot aici au fost incluse scrierile lui Paisie Velickovski, Vasile de la Poiana Mărului, precum și povestiri despre minunile icoanei Maicii Domnului de la Neamț și altele. Din 12 cărți, Andronic a alcătuit între 1867-1888 numai 3 (lunile septembrie, octombrie, noiembrie și 5 zile din decembrie).³³

Din palmaresul scrierilor istorice ale lui Andronic nu putea lipsi, desigur, o lucrare despre mănăstirea Noul Neamț. Neobositul cărturar adună mărturii documentare chiar de la sosirea sa în Basarabia, pe care le așterne, rând pe rând, în caietele de însemnări, pentru ca, după două decenii, în 1880, să finiseze o primă variantă a *Istoriei mănăstirii Noul Neamț*, cu descrierea detaliată a evenimentelor într-un viu grai românesc. Cu anumite deosebiri de redacție, el a copiat textul în 3 exemplare, dintre care două se păstrează în fondul bibliotecii Noul Neamț³⁴, iar unul a fost trimis la mănăstirea Neamț.³⁵ În lucrare au fost introduse multe documente din perioada anilor 1859-1881, dintre care o bună parte sunt prezentate în limba rusă, fără traducerea românească, și aceasta creează anumite dificultăți citito-

ului, diminuând totodată valoarea artistică. Câteva aprecieri pe marginea *Istoriei mănăstirii Noul Neamț*, pe alocuri poate prea dure, a consemnat arhiereul Narcis Crețulescu în copia scoasă de pe manuscrisul lui Andronic în 1889.³⁶ Vom observa, de asemenea, că, încă în timpul vieții lui Andronic, un autor necunoscut a făcut un rezumat al *Istoriei mănăstirii Noul Neamț* în limba rusă³⁷ și acesta, se pare, a fost utilizat apoi de arhimandritul Gurie (Grosu) pentru ediția din 1911.³⁸ Totuși, varianta originală românească a rămas până acum needitată.

Sunt și alte manuscrise în Biblioteca mănăstirii Noul Neamț ce prezintă interes sub diverse aspecte – jurnale de călătorie la Locurile Sfinte de la Athos și Ierusalim sau la Kiev și Moscova³⁹, corespondența lui Andronic cu Teofan, când acesta se afla la Sankt-Petersburg cu problemele legate de întemeierea mănăstirii⁴⁰, la fel și un număr mare de condici de documente, pomelnice, predici jubiliare și copii de pe manuscrisele aduse de la Neamț. S-au păstrat multe informații și despre unii călugări nemțeni ce au activat împreună cu Andronic în Basarabia, precum și despre călugări localnici de la Noul Neamț. Unul dintre aceștia, Iustin Stavilă, a încercat să continue *Istoria mănăstirii Noul Neamț*, după trecerea în neființă a lui Andronic, lăsând în urma sa două manuscrise privind sfințirea bisericii și ceremonialul de la Noul Neamț.

Analizând manuscrisele din Biblioteca mănăstirii Noul Neamț și cele ce provin din Biblioteca de la Neamț, putem conchide că materialele din Basarabia conțin informații mult mai valoroase, mai cu seamă despre evenimentele petrecute în secolul al XIX-lea în ambele mănăstiri, dar că, în bună parte, ele sunt încă nevalorificate. Sperăm însă că asemenea firi cutezătoare de cărturari, cum a fost duhovnicul Andronic, să ne dezvăluie în continuare pagini necunoscute din istoria neamului.

Note

1. V. Pelin, *Bibliotecile mănăstirilor Neamț și Noul Neamț în contextul culturii românești. Studii și texte (sec. XI-XIX)*, teză de doctorat, 1997.
2. A. Zasciuk, *Materiale privind geografia și statistica Rusiei. Regiunea Basarabiei*, vol. 2, Petersburg, 1862, p. 123 (ed. în limba rusă).
3. N. Muszakewicz, *Nadpis' na oklade Evangelija v monastyre Kipriane*, în *Zapiski Odeskogo Obscestva Istorii i Drevnostej*, 1 (1844), p. 288-292; M. Ganickij, *Staropечатnye knigi i rukopisi v Novo-Njameckom monastyre*, în *Kisinevskie Eparchial'nye Vedomosti*, Chișinău, 1880, nr. 20, p. 998-1000; nr. 21, p. 1050-1053; nr. 22, p. 1094-1098; V.G. Kurdinovskij, *Interesnye rukopisi biblioteki Gerboveckogo monastyrja v Bessarabii*, în *Trudy Bessarabskogo Cerkovnogo Istoriko-Archeologiceskogo Obscestva*, Chișinău, 1902, p. 438-443; idem, *Rukopisnaja cerkovno-slavjanskaja grammatika Gerboveckogo monastyrja Bessarabskoj gubernii*, în *Russkij Filologiceskij Vestnik*, Warszawa, 1907, 1-2, p. 389-397; 4, p. 307-330; A.I. Iațimirskij, *Iz istorii slavjanskoj pis'mennosti v Moldavii i Valachii XV-XVI vv.*, Sankt-Petersburg, 1906, p. LXII-LXV, 21-23.
4. În ordinea enumerării autorilor: Șt. Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, 1923 (reeditat în 1992, p. 33-115); idem, *Biserici vechi*

- din Basarabia, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Basarabia* (în continuare: ACMIB), București, 1924, p. 1-70; Șt. Berechet, *Mănăstirea Căpriana*, în ACMIB, 3 (1928), p. 89-109; C. Tomescu, *Însemnări pe cărțile mănăstirii Dobrușa (Soroca)*, în „Arhivele Basarabiei”, I, 1929, nr. 1, p. 59-61; P. Constantinescu-Iași, *Circulația vechilor cărți bisericești în Basarabia. sub ruși*, în *Revista Societății istorico-archeologice bisericești* (în continuare: RSIAB), XIX și extras 56 p., Chișinău, 1929; Paul Mihailovici), *Cărți bisericești, manuscrise și icoane din Basarabia. Însemnări vechi și inscripții*, în RSIAB, XXIV, 1934, p. 91-120; „Luminătorul”, 1939, nr. 10, p. 609-624; nr. 11, p. 657-672; nr. 12, p. 754-761; 1940, nr. 1, p. 45-56; idem, *Știri privitoare la mănăstirea Hîncu, jud. Lăpușna*, în „Buletinul oficial al Provinciei”, Chișinău, 1943, nr. 4, p. 144-147; idem, *Izvodul călugărilor și averii mănăstirii Hîrjauca, jud. Orhei, la 1817*, în „Buletinul...” citat, 1943, nr. 12, p. 114-118 (retipărite în *Mărturie de spiritualitate românească din Basarabia*, Ed. „Știința”, Chișinău, 1993).
5. I. Parhomovici, *Catalogul bibliotecii Societății istorico-archeologice bisericești*, în RSIAB, Chișinău, 1925.
  6. *Cartea Moldovei. Sec. XVII- Înc. sec. XX. Ediții vechi. Catalog general* (Alcătuitori: N.P. Matei, C.I. Slutu, V.G. Farmagiu), Chișinău, 1990 (I), 1992 (II).
  7. Arhiva Națională a Moldovei (în continuare: A.N.M.), Fond. 208, registrul 2, d. 14, 1484.
  8. A.N.M., Fond. 1135, registrul 2, d. 3057-3062.
  9. *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*. Întocmit de: Radu Constantinescu, București, 1986, p. 146-149, 178, 256-257.
  10. *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în U.R.S.S., Colecția Bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV-XIX)*, Chișinău, 1989, 436 p. (în continuare: *Colecția Noul Neamț*).
  11. A.I. Jacimirskij, *Rukopisi. chranjascischja v Novo-Njameckom monastyre v Bessarabii, în Slarjanskije rukopisi Njameckogo monastyrja v Rumynii*, Moscova, 1898, p. 81-105.
  12. A.I. Jacimirskij, *Grigorij Camblak. Ocerk ego zizni, administrativnoj i kniznoj dejatel'nosti*, Sankt-Petersburg, 1904, p. 232-235, 238 etc.
  13. *Istorița Novo-Njameckago Sujato-Voznesenskago monastyrja* (alcătuită în baza manuscrisului arhimandritului Andronic, a datelor din arhivă etc. de către arhimandritul Gurie), Chișinău, 1911, 158 p.
  14. V. Pelin, *Documente privitoare la moștile mănăstirești Neamț în Moldova din stînga Prutului* (studiu în curs de apariție).
  15. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 65-224.
  16. P. Mihailovici), *Legături cărțurărești dintre Mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul Neamț*, Chișinău, 1939, p. 2-14.
  17. Printre donatorii de cărți consemnați în *Marele pomelnic al mănăstirii Noul Neamț*, se numără boierul Constantin Botezatu din Chișinău. El a dat „10 cărți cu Viețile sfinților, un *Ceaslov*, o *Psaltire*, *Biblia* și alte cărțile”, între care se afla, după cum am stabilit ulterior, și *Letopisețul Cantacuzinesc* sau *Istoria Țării Românești (1290-1689)*, în prezent la B.A.R., mss. românești, nr. 940. În 1884, Mihail Kogălniceanu donează ediția îngrijită de el a *Letopisetelor Țării Moldovei*, cf. *Colecția Noul Neamț*, p. 349-350.
  18. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 341-342.
  19. P. Constantinescu-Iași, *Manuscrisele de la mănăstirea Noul Neamț*, în „Viața Basarabiei”, 1933, nr. 2, p. 107-111.

20. Vezi descrierile mss. în *Colecția Noul Neamț*, p. 279-355.
21. D. Zamfirescu, *Grigore Tamblac. Legenda lui în cultura română*, în „Manuscriptum”, XVII, 1986, nr. 4, p. 29-30; I. Crăciunaș, *Mănăstirea Neamț, lavra monahismului din Moldova*, în „Mitropolia Moldovei”, XXXVIII, 1962, nr. 5-6, p. 352.
22. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 290-291.
23. Un potențial autor al însemnării ar putea fi Augustin Braga, care semnează un ms. al *Istoriei mănăstirii Neamț* din 1873 (în limba rusă), cf. R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 78 (Ms. se păstrează la Biblioteca Academiei din Sankt-Petersburg, în fondul lui A.I. Iațimirski, nr. 13.1.8).
24. D. Zamfirescu, *op. cit.*, p. 29.
25. În prezent mss. se păstrează la B.A.R., mss. românești, nr. 1269 (vol. I-II), nr. 1270 (vol. III-IV) și în Biblioteca mănăstirii Neamț (în continuare: B.M.N.), mss. românești, nr. 160 (vol. V), nr. 101 (vol. VI).
26. Vezi mss. lui la B.A.R., mss. românești, nr. 5691-5700.
27. V. Pelin, *La correspondance du staretz Paisie du monastère de Neamtu*, în RESEE, XXXI, 1993, nr. 3-4, p. 397-411; *The correspondence of abbot Paisie from Neamts (Unpublished texts) II*, în RESEE, XXXII, 1994, nr. 1-2, p. 73-81; *The correspondence of abbot Paisie from Neamts (III). Letter to Teodosie, archimandrite at the Sofronier Hermitage*, în RESEE, XXXII, 1994, nr. 3-4, p. 349-366.
28. Alte mss. ce completează această tematică, vezi: B.A.R., mss. românești, nr. 318; B.M.N., mss. românești nr. 167; A.N.M. (Chișinău), Fond. 2119, 3, nr. 28, 30, 39.
29. Ms. se păstrează la B.M.N., mss. românești, nr. 183.
30. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 335-336.
31. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 341-342.
32. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 337.
33. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 315-334.
34. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 338-340.
35. Ms. se păstrează la B.M.N., mss. românești, nr. 185.
36. Vezi prefata lui Narcis Cretulescu la textul redactat de el al *Istoriei mănăstirii Noul Neamț din Basarabia* (B.M.N., mss. românești, nr. 164, p. 5).
37. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 354-355.
38. Vezi titlul cărții la referința nr. 13.
39. Între aceste mss. un interes deosebit îl reprezintă jurnalele ieroschimonahului Chiriac de la Secu, cf. *Colecția Noul Neamț*, p. 237-239.
40. Vezi *Colecția Noul Neamț*, p. 290.